

**Василь Педич,
Віталій Тельвак,
Вікторія Тельвак**

Історико-церковні дослідження Володимира Антоновича

Досліджується історико-церковна проблематика в науковій спадщині історика, археолога, етнографа Володимира Антоновича. Проаналізовано основні праці вченого з цієї тематики. Зроблено висновок, що попри значну їх заповлізованість та концептуальну застарілість, вони презентують погляди історика на проблему в контексті наукових досліджень 60-х років XIX ст.

Ключові слова: Володимир Антонович, історико-церковні дослідження, православна церква, церковна унія

Володимир Антонович – видатний український історик, археограф, етнограф, ідейний провідник громадсько-політичного життя України другої половини XIX ст. Історико-церковна проблематика була предметом спеціальних наукових досліджень В. Антоновича, про що свідчать його дві узагальнюючі і кілька вузькотематичних праць. На жаль, науковий доробок вченого з історії церкви надалі залишається малодослідженим. В більшості історіографічних оглядів аналіз історико-церковної проблематики в роботах В. Антоновича відсутній¹. У вітчизняній та зарубіжній історичній науці ще не має узагальнюючих праць, де б вона виступала предметом самостійного історіографічного аналізу. Найповніше церковно-релігійні сюжети в роботах В. Антоновича узагальнено в концептуальних розвідках С. Томашівського² та В. Ульяновського³. Втім думка С. Томашівського про те, що «церковно-релігійне питання тягнеться червоною ниткою у всіх розвідках В. Антоновича, почавши від першої і скінчивши на останній»⁴, виглядає спірною, адже йому присвячено лише декілька його спеціальних праць.

Церковно-історичні дослідження В. Антоновича розвивалися в контексті його загальної ідеї, яку М. Грушевський визначив, як «один акт обжалування історичної Польщі, з її всевласним пануванням шляхетської верстви і поневоленнем недержавних народностей». При цьому варто зауважити, що, на думку М. Грушевського, В. Антонович не був ворогом поляків, «він був тільки ворогом історичної Польщі – її хиб, шкідливих не тільки для пригнічених нею народностей, а і для самих поляків; був ворогом польсько-шляхетської ідеології, ворожої польському демосу також, не тільки українському»⁵. Уточнюючи цю

тезу, учень М. Грушевського, М. Кордуба зауважив, що В. Антонович «осуджував лише ту політику, яку історична Польща вела на українських землях»⁶. Яскравою ілюстрацією цього осудження є дві узагальнюючі історико-церковні праці В. Антоновича 60-80-х років XIX ст. У 1866 р. Київською археографічною комісією було надруковано перше видання нарисів «Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви». Невдовзі (1867 р.) виправлений і доповнений текст праці В. Антоновича, з якого було вилучено пропагандистські положення, дописані М. Юзефовичем, був виданий у Вільно, а згодом повторений у першому томі «Монографий по истории Западной и Юго-Западной России» (1885 р.).

У цьому дослідженні В. Антонович поставив за мету з'ясувати правне становище православної церкви в Україні починаючи з XIV ст., коли «первые русские области, входившие в состав Великого княжения Галицкого, были захвачены Польшей» і до XVIII ст. Історик описує релігійні відносини на українських землях в складі Польської держави і відзначає «...стремление польского правительства к распространению католичества и к подавлению православия официальными мероприятиями»⁷. Це проявилось в запровадженні католицьких єпископських кафедр: 1362 р. Казимир III запроваджує Львівську архієпископію, а його наступник Людовик в 1375 р. ще чотири єпископства: Галицьке, Перемишльське, Луцьке і Кам'янецьке, притому, зауважує дослідник, два останні були запроваджені для руських земель, які ще не входили до складу Польської держави, на котрі вона лише заявляла свої претензії. Влада надавала католикам щедрі матеріальну підтримку та передала їм забрані насильницьким шляхом православні церкви: церкву Воздвиження Чесного Хреста у Львові, Успіння Пресвятої Богородиці, св. Пантелеймона і св. Анни у Галичі, кафедральний собор Різдва св. Іоанна Хрестителя в Перемишлі. В. Антонович вважав, що цей процес значно посилювався в кінці XIV ст., за короля Ягайла, який «со всей ревностью необразованного неопита подчинился фанатическому влиянию католического духовенства и решил употребить все возможные усилия для обращения в католичество православных жителей своих владений»⁸.

Як приклад такої політики історик наводить Городольську унію, яку він називає «законодательным памятником его (Ягайла – авт.) прозелетических стремлений»⁹. Дослідник наголошує, що польські історики трактують цю унію як документ урочистого визнання рівності жителів литовсько-руських земель з поляками і розповсюдження на них політичної свободи. Заперечуючи такі трактування, В. Антонович ретельно проаналізував основні положення Городольської унії і прийшов до висновку, що урівняння в правах «распространяется только на лиц, принятых польскими дворянами

к своим гербам, под неприменным условием, что лица эти будут исповедовать христианскую веру по учению Римской церкви» и «относились ко всей массе литовко-русского населения только в качестве приманки к отступничеству»¹⁰.

В. Антонович зауважив, що тільки людина, настільки недалекоглядна, як Ягайло, могла «предположить, что многочисленный народ опиравшийся на старую самостоятельную культуру, может быть по желанию власти законодательным или административным путем переведен из одной культуры в другую»¹¹. Суперник Ягайла, великий князь литовський Вітовт став точкою опори для православних, гарантувавши їм свободу їхньої церкви. Доказом цього, на думку дослідника, був скликаний Вітовтом собор православного духовенства 1415 р. в Новгородку. На ньому була «обеспечена независимость православной литовско-русской церкви и самоуправление ее под властью Киевского митрополита и под верховным главенством Константинопольского патриарха». Певні послаблення для православних В. Антонович відзначає і за княжіння Казимира Ягайловича, який 1447 р. скасував обмеження їх прав Городольською унією тому, що бажав «снискать расположение весьма сильного в то время русского элемента».

Систематичне переслідування православної церкви польською владою розпочалося після Люблінської унії (1569 р.) і особливо в кінці XVI ст. після укладення Берестейської церковної унії (1596 р.). Правда, неупереджено констатує В. Антонович, спочатку ця політика не мала офіційного характеру, оскільки православні користувалися підтримкою досить потужних захисників, які не дозволяли вносити в закони ворожі для православної церкви постанови. Цими захисниками, на думку історика, були чисельні і могутні православні дворянські роди та козацтво, яке підтримувало православну церкву силою зброї. Дуже високо оцінив В. Антонович діяльність тогочасного митрополита Київського Петра Могили «блиставшего среди современного общества умом, образованием и удивительным политическим тактом», який зумів згрупувати «все благоприятные для православия силы и составит из них крепкий оплот против правительственного натиска католицизма». Тому тиск католицизму протягом першої половини XVII ст. звівся в основному до рівня «частных насилий и правительственных интриг». За 1596-1648 рр., об'єктивно зауважує В. Антонович, «мы не находим ни одного постановления, внесенного в польские законы в ущерб православию»¹².

Релігійний контекст війни українського народу під проводом Б. Хмельницького фактично залишився поза дослідницькою увагою історика, який продовжував аналіз становища православної церкви з перспективи 1660-х

рр. Він наголошує на тому, що православні в цей час були значно ослаблені і захищати їх практично вже не було кому, так як «дворяне окатоличились», а «козаки, боровшиєся долго за свободу вероисповедания, разорвали связь с Польшей и подчинились России». За Андрусівським договором між Польщею і Росією (1667 р.), на затвердженій за Польщею території Правобережжя залишилися лише православні селяни, міщани і духовенство. Якраз 1667 р. вийшла перша сеймова постанова, яка обмежувала права православних священників, оскільки вони не звільнялися від постоїв військ та інших повинностей. Історик наводить постанови 1676, 1699, 1712, 1732, 1764, 1766 рр., в котрих польська влада чинила жорстокий тиск на православних. Зокрема, їм під страхом смертної кари і конфіскації майна заборонялося виїжджати за кордон або приїжджати звідти (цим переслідувалася мета унеможливити отримання підтримки православними ззовні, а також заставити православних священників отримувати рукоположення від уніатських єпископів, оскільки православних єпископів в межах Польщі фактично не залишилося); православні не допускалися до виборних магістратських посад, їм заборонялося проживати в Кам'янці; було заборонено публічні похорони, православні повинні були ховати померлих вночі; заборонялися церковні дзвони в сільських церквах; діти від змішаних шлюбів повинні записуватися до католицької церкви; наказувалося карати смертю тих, хто перейде з католицизму в інші віросповідання тощо¹³. І лише з 1768 р. під тиском Росії польський сейм послабив тиск на православних. Однак, після угоди 1775 р. у Варшаві Росія пішла на значні поступки польській шляхті стосовно православних і відповідно розпочався новий натиск на православ'я. Всі ці насилля, наголошує В. Антонович, продовжувалися до самого упадку Польщі в кінці XVIII ст.

Такою є схема безправного становища православної церкви в Речі Посполитій за В. Антоновичем. Вона чітко окреслює загальну концепцію вченого – оскарження історичної Польщі та шляхетського стану. З точки зору сучасної історіографії, церковно-релігійне життя XIV-XVIII ст. неможливо пояснити в такій спрощеній схемі. Новітні історико-церковні дослідження дають дещо іншу інтерпретацію церковного життя в тогочасній Україні, відзначають його неоднозначність та багатоманітність стосунків православної церкви з офіційною владою¹⁴. Варто погодитися з висновком професора В. Ульяновського про те, що згадана вище праця В. Антоновича «з наукового погляду навіть концептуально є перестарілою. Однак вона відбиває погляди вченого 60-х років і є досить показовою з точки зору дослідження його творчості та української історіографії вказаної доби в цілому»¹⁵.

Слід зазначити, що дана праця В. Антоновича була досить критично оцінена вже сучасниками. Мовиться насамперед про її перший варіант з доданими по-

стулатами М. Юзефовича, в яких виправдовувалась віронетерпима політика російської влади стосовно католицької та греко-католицької церков, як помста полякам за їх нищення православ'я. Необхідно зауважити, що «додатки» М. Юзефовича були дисонансом щодо основних ідей праці В. Антоновича, котра зосереджувалася на викритті католицько-шляхетської експансії на українських землях.

Ще більш детально демонструє ідею «обжалування» історичної Польщі передмова В. Антоновича до четвертого тому частини першої «Архива Юго-Западной России» (АЮЗР) під назвою «Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам 1650-1798 гг.». В. Антонович розпочинає свою працю з констатації того, що унія була «задумана польським правительством, руководимым иезуитами и католической клерикальной партией»¹⁶, яке сподівалося легко зламати православ'я за допомогою православних єпископів та митрополита, котрі перейдуть в унію. В цьому полягала, на думку історика, головна помилка ініціаторів унії, бо вони не врахували ту обставину, що «основная черта устройства православной церкви состояла в соборном ее характере, в непризнании слепого повиновения иерархам в делах веры»¹⁷. Дослідник акцентує увагу на тому, що спочатку спротив унії йшов легальним шляхом, боротьбою на сеймах (як приклад він наводить сейми 1607, 1618, 1627, 1631, 1633, 1635, 1647 рр.) православної шляхти, яка знаходила підтримку як серед шляхтичів-протестантів, так і шляхтичів-католиків, котрі «считали свободу совести неотъемлемым атрибутом гражданской шляхетской свободы, во имя которой оно не допускало насилия в делах веры»¹⁸. Але, як зазначає вчений, з середини XVII ст. на сеймах про релігійну свободу та збереження прав православної церкви вже не говорять, а з другої половини XVII ст. розпочинається масовий наступ на православ'я.

Причиною цього, на його думку, була «перемена настроения массы дворянского сословия», яка «...проходила через горнило езуитских коллегий, из которых выносила ожесточенный католический фанатизм»¹⁹. Православну шляхту відштовхнула від православ'я «реакция козацкого сословия», яка «восторжествовала при Хмельницком», вона поставила їх перед вибором: «или, оставшись верными завету предков, отречься от сословных преимуществ, или для сохранения этих преимуществ перейти в католичество; за малым исключением, – констатує В. Антонович, – южнорусские дворяне выбрали второй исход, предоставив религиозную борьбу на долю других сословий»²⁰.

Міщани і нижче духовенство зосредили свою боротьбу в обороні віри в церковних братствах. Історик високо оцінив роль церковних братств і особливо

братських шкіл, які «создали целую полемическую литературу, отражавшую успешно хитросплетенные иезуитскими казуистами доводы»²¹. Військову силу, котрої були позбавлені інші стани, для оборони православ'я надало українське козацтво, яке «со времени появления унии становится ее противником и горячим заступником за православие»²². Дослідник нагадує, що саме зусиллями козацтва за гетьмана Петра Сагайдачного була відновлена православна ієрархія (1620 р.). Але, як зазначає В. Антонович, після Андрусівського договору (1667 р.) «по религиозному вопросу замечаем крутой поворот как в законодательстве Речи Посполитой, так и в действительной жизни», так як козацтво на Правобережжі «исчезло весьма быстро» і «польское правительство могло наконец приступить к водворению унии, не опасаясь грозной для него вооруженной реакции»²³.

Почався період католицької реакції, піднесеної урядом «на степень государственной задачи». Захисником православ'я залишаються лише міщани, селяни і духовенство, стани, які були «лишены вовсе политических прав и пользовались гражданскими правами в весьма ограниченных размерах»²⁴. Далі дослідник ретельно аналізує політику польської влади по запровадженню унії, починаючи з сейму 1667 р., детально описує зрадницькі плани Львівського єпископа Йосифа Шумлянського та їх впровадження в життя, аж до переведення в унію Львівської, Галицької, Кам'янець-Подільської та Луцької єпархії (події кінця XVII – початку XVIII ст.).

В. Антонович зауважує, що всі ворожі православ'ю адміністративні розпорядження та законодавчі постанови польського уряду «дают только слабое представление о том горестном положении православной церкви, в котором она находилась». Найболючіші і нестерпні переслідування вона зазнавала від шляхтичів, які намагалися «заявить свой религиозный прозелитизм». При тих державних порядках, що визначали Річ Посполиту, а також необмеженій самоволі шляхти, констатує В. Антонович, «религиозное рвение могло выразится только в одной из тех форм фанатического самодурства и безобразного насилия, среди которых медленно разлагалось шляхетское общество»²⁵. Дослідник яскраво змалював численні конкретні приклади того «религиозного рвения», віднайшовши їх «среди огромного количества актовых свидетельств». Він звернув увагу на те, що «в значительной части случаев гонение на православие, помимо религиозного догматизма, находило побуждение и в своекорыстии: грабеж церковного имущества, захват земель составляли немаловажный мотив»²⁶.

Супротив унії набув виключно пасивного характеру і тримався лише на «стойкости и неприклонности духовных лиц и отдельных приходов»²⁷. Основний тягар боротьби за віру випав на українських селян. Обмежуючись

єдиним можливим в його поневоленім становищі способом боротьби – пасивним спротивом, наголошує дослідник, вони виявили в ній «стойкість и непоколебимость, что, несмотря на все усилия противников, оно успело отстоять свободу своей религиозной совести и сохранить православие до того времени, пока перемена политических обстоятельств не гарантировала вполне дальнейшее его существование»²⁸. А загалом, на переконання вченого, православ'я втрималося завдяки трьом причинам: стійкості селян, захисту Росії та внутрішньому розкладові шляхетського-польського суспільства, що спричинив упадок Речі Посполитої. Коли в 1791 р. Росія перебрала владу в краї, «унія исчезла сама собой, без всяких распоряжений со стороны правительства. Никому теперь ненужная, – пише В. Антонович, – никем не поддерживаемая в качестве политического орудия, церковь эта наконец оценила сама всю неловкость своего положения, все внутреннее ничтожество своё»²⁹.

Історик звернув увагу і на те, що польські пани сприймали унію як «хлопську віру» і чинили тиск на священників та підданих, намагаючись їх повернути на католицизм. Хоч переслідування уніатів, вважає дослідник, «не составляли и десятой доли того преследования, которые испытывало православие», однак цього було досить, щоб їх окатоличити. Насильно накинута народові унія не встигла закорінитися, тому він її не відстоював і «не был расположен нести жертвы в её защиту». Лише перехід Галичини в 1772 р. під владу Австрії забезпечив унії «приют и спокойствие под сенью веротерпимой власти Йосифа II», врятував її від загибелі, вважає В. Антонович. Його висновок щодо оцінки греко-католицької церкви вражає крайньою непримиренністю та негативізмом: «Вызванная политической и религиозной интригой, уния лишена была жизненной силы со дня своего рождения. Как политическое оружие, вложенное в руки шляхетского сословия езуитами, она тогда была только для того, чтобы под знаменем своим укрыть насилие, ненавистная для православных как знамя кровавого гнета, презренная для католиков как подставная полумера, как уступка «схизме», религиозная уния пережила печально свою историческую судьбу»³⁰.

Сучасна історіографія відзначає односторонність ідейного спрямування праці В. Антоновича «Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам 1650-1798 гг.», яка фактично підігрувала офіційним ортодоксальним православним доктринам. Свого часу це зауважили критики В. Антоновича М. Драгоманов, І. Франко, С. Томашівський, вказуючи, що його оскарження історичної Польщі фактично вилилось у виправдання і сервілізм до історичної Росії³¹. Дослідники наголошують на явних методологічних похибках автора, котрий використав як джерельну базу лише судові акти,

які зафіксували фактичні скарги з приводу міжрелігійних суперечок (власне робота В. Антоновича була передмовою (99 стор.) до численних документів (705 стор.), надрукованих як том АЮЗР). «Подавати реконструкцію цілого життя православ'я, – пише сучасний дослідник, – на підставі лише одних скарг, розслідувань та інших конфліктів було науково не коректно. Такий упереджений підхід до підбору джерел і їх інтерпретації був непродуктивним концептуально. Передмова В. Антоновича втратила своє значення, а наведені в ній факти можуть використовуватися лише в комплексі з іншими документами»³².

Варто наголосити на більш виваженому і віротерпимому ставленні В. Антоновича до католицизму та унії в публікаціях 80-х років XIX століття³³ та відсутність будь-яких праць стосовно них в 90-х роках. Це в основному дрібні роботи фактографічного характеру³⁴ та рецензії³⁵. Учень В. Антоновича М. Грушевський пояснює особливості суспільно-політичної, громадської і наукової праці вчителя з другої половини 1880-х років прикметами вичерпаності і втоми, що зумовило його відхід від пекучих політичних і наукових проблем в археологію, допоміжні історичні дисципліни тощо. «Серед спокійних антикварських занять, – пише М. Грушевський, – тихо догорає його могутній дух»³⁶.

Отже, історико-церковні дослідження В. Антоновича не були предметом його постійних наукових зацікавлень і складають лише невеличку частку творчого доробку. Але вони є логічним компонентом його напруженої наукової роботи 60-х років XIX ст., в центрі дослідницької уваги якої перебував «соціальний устрій і жите українського народу під польським шляхетським устроєм»³⁷. Негативно оцінюючи польський державний організм, в якому довелося жити українському народові, і тиск католицької церкви, який калічив і гнобив українське життя, В. Антонович не зміг зберегти об'єктивність, утриматися від полемічності, упередженості та різкого емоційного осуду. До цього спонукали і його щирі українофільські переконання. Варто погодитись з висновком М. Грушевського про те, що «любов'ю ніжною, глибокою, безмежною оточив Антонович стихію українську. Він знав її в слабих і сильних сторонах. Він не возвеличував нашого народу, не робив з нього «месії народів». Я думаю, він волів би бути в пеклі з українцями, ніж з великорусами чи з поляками в раю. Тим більше, що Україна – найкраща країна в світі, мала, на його погляд, серйозну хибу, що була заходна – занадто обернена від сонця. Центральне обігрівання її б не пошкодило»³⁸.

- 1 Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – Кн. 5. – С. 17–32; Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – 168 с.; Оглобин О. Володимир Антонович та його історична школа // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т.2. – К., 1997. – С. 281–289.
- 2 Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т.1. – К., 1997. – С. 29–62.
- 3 Ульяновський В. Релігійні погляди та історико-церковні розправи проф. В.Б.Антоновича (попередні нотатки) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 16-18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 33–69.
- 4 Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність... – С. 45.
- 5 Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського Наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Кн. III. – С. 10.
- 6 Кордуба М. Зв'язки Антоновича з Галичиною // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 77.
- 7 Антонович В. Очерк отношений Польского государства к православию и православной церкви // В.Б.Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 458.
- 8 Там само. – С. 459.
- 9 Там само.
- 10 Там само. – С. 456–460.
- 11 Там само. – С. 460.
- 12 Там само. – С. 461–462.
- 13 Там само. – С. 462–465.
- 14 Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книжках. – Книга 3. – К., 1994. – 332 с.
- 15 Ульяновський В. Релігійні погляди... – С. 49.
- 16 Антонович В. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVIII столетия // В.Б.Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 470.
- 17 Там само.
- 18 Там само. – С. 471.
- 19 Там само. – С. 472.
- 20 Там само. – С. 473.
- 21 Там само. – С. 474.
- 22 Там само. – С. 475.
- 23 Там само. – С. 476.
- 24 Там само. – С. 477.
- 25 Там само. – С. 490.
- 26 Там само. – С. 491.
- 27 Там само. – С. 505.
- 28 Там само. – С. 522.

- 29 Там само. – С. 525–526.
- 30 Там само. – С. 532.
- 31 Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С. 488; Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. – Т.1. Листування І.Франка і М.Драгоманова. – К., 1928. – С. 190, 227, 264.
- 32 Ульяновський В. Релігійні погляди... – С. 53–54.
- 33 Антонович В. Православный монастырь и его униатская летопись (к истории Сатановского монастыря Подольской епархии // Киевская старина. – 1882. – Кн. 2. – С. 418–428.
- 34 Антонович В. Памятник прежних отношений пасомых к своему пастырю (Жалоба, поданная Киевскому митрополиту крестьянам с. Свиноед на злоупотребения державцы Ивана Бытковского // Киевская старина. – 1884. – Кн. 12. – С. 745–747; Його ж. Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. – 1891. – Кн. 10. – С. 108–109; Його ж. Протоиерей Алексей Андриевский // Киевская старина. – 1892. – Кн. 1. – С. 11–12.
- 35 Антонович В. Рец. на кн.: Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии // Киевская старина. – 1896. – Кн. 5. – С. 55–58.
- 36 Грушевський М. Володимир Антонович основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського Наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Кн. III. – С. 15.
- 37 Там само. – С. 18.
- 38 Грушевський М. 3 соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 7.

Summary

**Vasyl Pedych,
Vitalii Telvak,
Viktoria Telvak**

Historical and Church studies of Volodymyr Antonovych

The historical and Church problem in scientific heritage of famous Ukrainian historian, archaeologist, ethnographer Volodymyr Antonovych is investigated. The basic scientific works on the subject are analyzed. These works despite significant political bias and conceptual obsolescence, represent the views of the historian on the problem in the context of scientific research in 60s years of the 19th century.

Keywords: Volodymyr Antonovych, historical and church studies, orthodox church, church union